

НАСКІЛЬКИ УКРАЇНСЬКИЙ СИНТЕТИЧНИЙ МАЙБУТНІЙ ЧАС Є СИНТЕТИЧНИМ? _____

У статті висвітлюється питання синтетичності складного майбутнього часу з погляду ареалогії та діакронічної типології. Спираючись на погляди О. О. Потебні, автор пропонує розглядати складний майбутній час як наслідок дії вторинного аналітизму, який поширювався історично з південного заходу на північ та південний схід українського мовного ареалу. Існування в цьому ареалі континууму клітичності дозволяє автору розглядати рефлексії форм допоміжного часу *-му/-меш/-ме* тощо як флективні клітики.

Ключові слова: синтетичний майбутній час, флективна клітика, континуум клітичності, граматикизація, рангове розташування клітик.

О. О. Потебню можна вважати засновником сучасного тлумачення синтетичного (складного) майбутнього часу, який утворюється в українській мові (а також у деяких білоруських та російських говорах) за допомогою інфінітива недоконаного виду та особово-числових форм колишнього допоміжного дієслова *кати* 'брати', пор. *писати* + *му/меш/ме* тощо¹. Принаймні О. О. Потебню згадують практично всі автори, які цікавляться цим майбутнім часом, незалежно від того, чи вони поділяють його погляди, чи ні. Щоправда, у цьому разі йдеться винятково про слов'янських мовознавців, адже погляди О. О. Потебні на складний майбутній час узагалі не згадуються на Заході, за винятком, можливо, наших праць². Тож нам залишається зосередитися на тих вітчизняних тлумаченнях, що якнайяскравіше відбивають протилежні тенденції в трактуванні складних форм, оскільки мало не весь спектр поглядів на такі форми у східнослов'янській науковій літературі розглянуто 1999 р. у дисертаційному дослідженні Л. М. Марчилю.

Ми обрали для нашого аналізу дві типові інтерпретації, умовно названі тут прескриптивною (синхронічною) та дескриптивною (з елементами ареалогічного та діакронічного підходів), які пропонуємо порівняти з поглядами самого

¹ *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике.— М., 1958.— Т. 1–2.— С. 358; Дыялекталагічны атлас беларускай мовы.— Мінск, 1963.— Карта 166; *Křížková H.* Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvláště v ruštině.— Praha, 1960.— S. 128, 130, 136.

² *Dahl Ö.* The Grammar of future time reference in European languages // Tense and aspect in the languages of Europe.— Berlin ; New York, 2000.— P. 309–328; *Andersen H.* Periphrastic futures in Slavic. Divergence and convergence // Change in Verbal Systems. Issues in Explanation / K. Eksell, Th. Vinther (eds.).— Bern, 2006.— P. 9–45; *Levin-Steinmann A.* Studien zur Grammatikalisierung.— Hamburg, 2010.— S. 47–85. Потебневі погляди на розвиток та функціонування перифрастичних конструкцій на позначення майбутньої дії, а також аналітичних зворотів із модальним значенням в історії українських діалектів використані в нашій праці: *Danylenko A.* Is there any inflectional future in East Slavic? A case of Ukrainian against Romance reopened // Dating dialectal changes in grammatical categories in Indo-European / B. Drinka, E. Dahl et al. (eds.).— Amsterdam ; Philadelphia (у друці).

О. О. Потебні на семантику та форму складного майбутнього часу в українській мові.

Першою — прескриптивною — є теорія, що потрапила на сторінки «Теоретичної морфології української мови» І. Вихованця та К. Городенської. Засадничі положення цієї теорії такі:

1. Синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду «історично по-стала» з аналітичної форми, до складу якої входив інфінітив основного дієслова й «особово-числові форми» допоміжного дієслова *кати* або ж, як додають автори, *имати, имити* ³.

2. Унаслідок «злиття цих форм» з'явився аломорф особових закінчень сучасної синтетичної форми — з «нарощеною фонемою -м-» на особове закінчення теперішнього часу, звідки *-му/-меш/-ме/-memo/-mete/-муть*. Щоправда, у виносці автори ототожнюють таку «нарощену фонему» з формотворчим суфіксом, до якого додаються особові закінчення, успадковані від допоміжного дієслова ⁴. Таке ототожнення мало чим відрізняється від тлумачення, запропонованого в академічній граматиці 1969 р. за редакцією І. К. Білодіда, де -м- названо суфіксом майбутнього часу, до якого додаються варіанти тематичних суфіксів *-у-* та *-е-* й особові закінчення, пор. *носити-м-у, носити-м-е-ш* і т. ін. ⁵

3. На думку І. Вихованця та К. Городенської, синтетична форма та аналітична, яка утворюється за допомогою «морфеми-зв'язки *бути*» у формі майбутнього часу (! — А. Д.) й інфінітива основного дієслова, «рівнозначні у вираженні часової семантики», що засвідчує їхнє паралельне вживання в художніх творах таких українських письменників, як Т. Шевченко, Леся Українка та В. Симоненко ⁶. Хоч автори не згадують у цьому місці О. О. Потебні, але їхні аргументи побудовані на запереченні Потебневого твердження про особливий «відтінок починальності» у форм на *-му/-меш/-ме*, про що йтиметься нижче.

Викладені міркування авторів «Теоретичної морфології української мови» містять низку аргументів, які потребують уточнення або й спростування. За браком місця ми не спинятимемося на критичному обговоренні таких термінів, як «нарощена фонема» та «морфема-зв'язка *бути*». Натомість в око впадають інші вразливі положення в теорії цих авторів. Скажімо, якщо синтетична форма на *-му/-меш/-ме* тощо постала з аналітичної, то чому аналітична форма з «морфемою-зв'язкою *бути*» так само не переросла в синтетичну? Чи пов'язано це зі значенням «морфеми-зв'язки», чи зумовлено якимось іншим чинником у розвитку двох паралельних форм майбутнього часу? Чому приклади на рівнозначність двох форм майбутнього часу наведені з творів письменників, чия мова відбиває лише північне та південно-східне наріччя? Прикметно, що, крім поета-шістдесятника В. Симоненка, Т. Шевченко і Леся Українка належать до кола нормалізаторів мови другої половини ХІХ — початку ХХ ст. А відтак, чому автори «Теоретичної граматики української мови» не наводять прикладів з творів письменників, які походили з південно-західного діалектного ареалу, на базі якого, нехай із запізненням у кілька десятиріч, ішло формування галицького (І. Франко), буковинського (Ю. Федькович) та, із певними застереженнями, за-

³ Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови.— К., 2004.— С. 254. Див. нашу рецензію на цю книжку: *Danylenko A. [Review of] I. Vykhoanets', K. Horodens'ka. Teoretichna morfolohija ukrains'koji movy.*— Kyiv, 2004.— 398 p. // WORD.— 2005.— Vol. 56 (2).— P. 258–263.

⁴ Вихованець І., Городенська К. Знач. праця.

⁵ Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда.— К., 1969.— С. 373.

⁶ Вихованець І., Городенська К. Знач. праця.

карпатського варіантів⁷ літературної мови у другій половині XIX — початку XX ст.⁸

Отже, теорія І. Вихованця та К. Городенської має як формальні, так і соціолінгвістичні прогалини. Останні є наслідком орієнтації на наддніпрянський варіант літературної мови, який, хоча й локалізується переважно в центральній зоні українського мовного ареалу, синтезує елементи й інших діалектних зон⁹.

За приклад дескриптивної (історично-ареалогічної) інтерпретації, що спирається багато в чому на погляди О. О. Потебні, слугує розвідка С. Бевзенка 1997 р., яку можна вважати класичною за висвітленням відповідної проблематики¹⁰. Варто почати з того, що автор не сумнівається в паралельності аналітичної і синтетичної форм в українських говірках. Утім, як уважає С. Бевзенко, науковці не дали переконливої відповіді на питання про те, 1) як саме аналітичні форми типу *иму брати* чи *брати иму* перетворилися на складні, синтетичні форми типу *братиму*? Які саме передумови стояли на шляху до виникнення цих форм?; 2) чому поряд із формами на зразок *братиму* і в літературній мові, і в діалектах, де вони поширені, існують аналітичні форми типу *буду брати*?; 3) якими семантичними відношеннями пов'язані синтетична й аналітична форми майбутнього часу в літературній мові і в говорах, де вони співіснують у паралельному вжитку, — чи вони справді мають однакове значення, як твердять автори прескриптивних граматики¹¹?

Оминаючи деякі деталі, відповіді С. Бевзенка на поставлені питання можна передати так. По-перше, витворенню синтетичних форм передувало закріплення допоміжного дієслова в постпозиції стосовно інфінітива, що сталося в більшості українських говорів, а також «фонетична деформація» цього допоміжного дієслова, що виявилось у випущенні початкового ненаголошеного [и]. Як припускає автор, це сталося раніше, ніж злиття допоміжного дієслова в одне слово з інфінітивом¹². Отже, злиття відбувалося не через «стягнення», як прийнято сьогодні вважати, а через «лексикалізацію», тобто «злиття складових елементів аналітичної складеної форми в одне слово»¹³.

⁷ Щодо формування закарпатського варіанта в контексті розвитку нової української літературної мови див. нашу працю: *Danylenko A. Between the vernacular and Slaveno-Rusyn: the Huklyvuyj Chronicle and the eighteenth-century Rusyn literary language // Slavia Orientalis.*— 2009.— Vol. 59 (1).— P. 53–75. Особливості формування наддніпрянського та галицького варіантів у контексті змагання регіональних мовних програм розглянуті в нашій статті: *Danylenko A. The formation of new standard Ukrainian: from the history of an undeclared contest between Right- and Left-Bank Ukraine in the 18th century // Die Welt der Slaven.*— 2008.— Vol. 53 (1).— P. 82–115. Український переклад цієї статті див.: *Даниленко А. Формування нової української літературної мови: з історії неоголошеного змагання Правобережної і Лівобережної України XVIII століття // Зап. Наук. т-ва імені Шевченка.*— 2009.— Т. 257.— С. 505–535.

⁸ П. Гриценко називає їх «[окремими] літературними мовами» (див.: *Гриценко П. Е. Некоторые замечания о диалектной основе украинского литературного языка // Philologica Slavica : К 70-летию академика Н. И. Толстого.*— М., 1993.— С. 284–294).

⁹ Там же.— С. 291; *Danylenko A. The new Ukrainian standard language (1798) — between tradition and innovation // Ch. Y. Bethin (ed.). American Contributions to the 14th Congress of Slavists in Ohrid ; Macedonia, 2008.— Bloomington, IN, 2008.— Vol. 1.— P. 59–74.*

¹⁰ *Бевзенко С. Форми вияву майбутньої дії в українських діалектах // Український діалектологічний збірник.*— К., 1997.— Кн. 3.— С. 213–217.

¹¹ Там же.— С. 214, 216.

¹² Там же.— С. 214.

¹³ Там же. Популярна в українському мовознавстві (П. Житецький, М. А. Житецький, О. П. Безпалько, Л. М. Марчило та ін.), теорія стягнення набула поширення і на Заході. Наприклад, в останній порівняльній граматиці слов'янських мов Р. Сассекса і П. Кабберлі, надрукованої у престижному видавництві Кембриджського університету, стверджується, що синтетична форма в українській мові утворюється через стягнення двох [i] (? — *А. Д.*) (див.: *Sussex R., Cumberley P. The Slavic Languages.*— Cambridge, 2006.— P. 288); див. ще: *Křížková H. Op. cit.*— S. 132.

Запропонована С. Бевзенком хронологія випущення ненаголошеного [и], радше [i], потребує певного уточнення. Слід наголосити, що цей процес відбувався незалежно від постання синтетичної форми, хоча таке випущення могло таки підсилити десемантизацію допоміжного дієслова в перифрастичних зворотах на позначення майбутньої дії. Якщо не брати до уваги сумнівного прикладу XII ст. — *изъдати мать*, в якому А. Кримський помилково вбачав форму дієслова *яти*¹⁴, занепад початкового [i] в дієслові *мѣти* стався мало не одночасно, в самому кінці XIII ст., з аналогічним випущенням початкового [i] у прийменникові (префіксові) *iz ~ z (s)* або навіть раніше¹⁵. Це була контекстуально вмотивована зміна за аналогією, яка, поширюючись із південного заходу¹⁶, охопила, зокрема, морфологічно інноваційну форму *имати*, звідки постала не тільки вже згадана форма *мѣти*: *мамь* (сучас. укр. *мати*), але й *яти* : *му*¹⁷. Як відомо, допоміжне дієслово без початкового [i] стало спорадично вживатися в часових конструкціях уже в середині XV ст. При цьому таке допоміжне дієслово вживалося як у позиції Вакернагелевої клітики, тобто у препозиції до інфінітива, так і в постпозиції на зразок *мочь мемь* (1457)¹⁸.

Відповідаючи на друге і третє питання, С. Бевзенко наголосив, що аналітична та синтетична форми майбутнього часу аж ніяк не рівнозначні¹⁹, принаймні в деяких контекстах існують відчутні відмінності, які до певної міри впливають із відмінності в семантиці допоміжних дієслів *буду* та *иму*, що входять до складу цих форм²⁰. При цьому автор послався на О. О. Потєбню, який назвав форми з допоміжним дієсловом (*и*)*му* тощо «майбутнім починальним»²¹. До С. Бевзенка прибічниками цього погляду були О. Курило, І. Огієнко, С. Смеречинський, С. Смаль-Стоцький, В. Сімович та ін. Спираючись на аргументи С. Смеречинського, С. Бевзенко так само стверджує, що синтетична форма вживається тоді, коли увага зосереджується на самій дії, саме на її майбутньому початку, тимчасом як аналітична форма потрібна тоді, коли йдеться про майбутню дію взагалі, без відтінку початку, коли вона здебільшого тривала, повільна, коли увага концентрується на підметі, коли є відтінок пасивного стану як наслідок майбутньої дії, нарешті, коли треба використати цю форму зі стилістичною метою²².

Наведене пояснення категоріального значення аналітичної форми є надто імпресіоністичним, щоб його прийняти без жодних застережень. Тому можна погодитися з Л. Марчило, яка попередила, що сучасне використання аналітичної та синтетичної форм має тенденцію до нівеляції їхніх семантичних відмінностей, хоча, з історичного погляду, синтетична форма могла була позначати конкретнішу дію порівняно з аналітичною як більш універсальною²³. Проте дослід-

¹⁴ Шахматов Ол., Кримський Аг. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв.—К., 1924.— С. 105.

¹⁵ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови.— Х., 2002.— С. 349.

¹⁶ Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови.— К., 1979.— С. 302.

¹⁷ Див.: Danylenko A. Slavica et Islamica. Ukrainian in Context.— München, 2006.— P. 205–207.

¹⁸ Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. Крехівський апостол 1560-х рр.— Варшава, 1930.— С. 386; Керницький І. М. Система словозміни в українській мові.— К., 1967.— С. 233–234.

¹⁹ Про рівнозначність аналітичної та синтетичної форм пишуть і західні мовознавці, пор.: Dahl Ö. Op. cit.— P. 319.

²⁰ Бевзенко С. Знач. праця.— С. 213–217.

²¹ Потєбня А. А. Знач. праця.— С. 358.

²² Бевзенко С. Знач. праця.— С. 217.

²³ Марчило Л. М. З історії складних форм майбутнього часу в українській мові // Система і структура східнослов'янських мов : Міжкафедр. зб. наук. праць.— К., 1997.— С. 23–24; див.: Křížková H. Op. cit.— Praha, 1960.— S. 129.

ниця не врахувала ареального чинника, якого треба брати до уваги при поясненні категоріального значення складної і складеної форм майбутнього часу. Першим, хто спробував синтезувати історичний і ареальний підходи в трактуванні згаданих форм майбутнього часу, був Ю. Шевельов. Ураховуючи труднощі, що їх доводиться долати в описових граматиках, науковець припустив, що аргументи про «починальний відтінок» спираються на походження форм, а не на їхнє «теперішнє вживання». Утім, він тут же додав, що деякі південно-західні говірки зберегли давніший стан розвитку складних форм, а відтак ще й досі мають починальний відтінок значення²⁴. Як наслідок, замість того щоб приписувати елементові *-м-* статус формотворчого афікса або закінчення, Ю. Шевельов запропонував розглядати «елементи» *-му/-меш/-ме* тощо як одне ціле²⁵.

Підсумовуючи, варто наголосити, що в сучасному українському мовознавстві ще й досі існує суперечність між прескриптивним та дескриптивним підходами до потрактування того, що сьогодні називається синтетичною формою майбутнього часу. Спроба Ю. Шевельова усунути цю суперечність через синтез синхронії, діакронії та ареалогії могла видатися свого часу «надто еклектичною», а тому не знайшла послідовників, головню в Радянській Україні, де його твори не поширювалися.

Розглянемо тепер погляди самого О. О. Потебні на стан і розвиток складних форм майбутнього часу, які в певних діалектах і на певних етапах свого розвитку могли виявляти «відтінок починальності».

Одразу слід зазначити, що з приводу майбутнього часу з допоміжним дієсловом *мати* О. О. Потебня написав набагато менше, ніж його послідовники та інтерпретатори. Уся його теорія, разом із численними прикладами з творів Г. Квітки-Основ'яненка, викладена на одній сторінці. Її можна узагальнити кількома реченнями. По-перше, у східнослов'янській мові звороти з допоміжним дієсловом *имаамь* (*имѣти*) 'мати' слід відрізнити від конструкцій із допоміжним дієсловом *иму*, *имеши*, *имуть* 'брати'. По-друге, саме конструкції з допоміжним дієсловом 'брати' утворюють «майбутній починальний» час. По-третє, у таких зворотах, уживаних на південному заході, допоміжне дієслово може стояти як перед, так і після інфінітива, тимчасом як на сході України — «лише разом». По-четверте, починальне значення «звичайно ще досить очевидне», хоча часом його важко відрізнити від «майбутнього тривалого» з *буду*²⁶.

У теорії О. О. Потебні можна виокремити кілька принципових положень, які, на жаль, дуже часто зтираються в поглядах його послідовників (або опонентів). З одного боку, О. О. Потебня трактував значення «починальності» в історичній площині, припускаючи поступове зникнення речовинного значення допоміжного дієслова в деяких сучасних діалектах та відповідній нормі писемної мови. Інакше кажучи, науковець ладен був приписати ширший значеннєвий і формальний спектр майбутньому часу з колишнім допоміжним дієсловом *мати*, яке історично змінювало свої морфосинтаксичні та семантичні ознаки. З другого боку, у просторовій площині, О. О. Потебня розглядав випадки вживання допоміжного дієслова в південно-західному наріччі у вигляді проклітики (позиція Вакернагеля) та енклітики як вияв однієї категорії — «майбутнього починального», пор. *му робити* і *робити му*. Таке клітичне вживання допоміжного дієслова з *-му/-меш/-ме* тощо було, на думку О. О. Потебні, однотипним з «[написанням] разом», адже і в першому, і в другому випадках ішлося про реалізацію того самого «майбутнього по-

²⁴ Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови.— Мюнхен, 1951.— С. 306–307.

²⁵ Там же.— С. 306.

²⁶ Потебня А. А. Знач. праця.— С. 358.

чинального», пор. південно-західні «форми-написання» *му робити / робити му з робити-му* в південно-східних та деяких північних говірках. Отже, у поглядах О. О. Потебні наскрізною є ідея про свого роду морфосинтаксично-семантичний континуум клітичності в оформленні «майбутнього починального» — від уживання клітичної форми допоміжного дієслова «окремо» на Південному Заході до використання «разом» на Півночі та Південному Сході України.

На прикладах, ексцерпованих переважно з творів Г. Квітки-Основ'яненка, О. О. Потебня показав, що, на відміну від очевидних клітичних «форм починальності» в південно-західному наріччі, у південно-східних формах майбутнього часу (з клітикою, немов складеною у момент мовлення з інфінітивом) семантика «починальності» часто губиться. Приклади з творів Квітки, редагованих О. О. Потебнею²⁷, досить показові в цьому плані. По-перше, вони відбивають слобожанську говірку, якій властиві синтетичні форми майбутнього часу. По-друге, їх потрактування може коливатися від «починальності» (П) до значення «тривалості» (Т), залежно від того, чи робиться наголос на клітичній природі *-му/-меш/-ме* тощо чи на позірній синтетичності усієї форми з клітикою, ледь припасованою до інфінітива, пор.:

«Тогди и вона *розумитеметь* (П), що добре, а що худо; и *буде знаты*, чога цуратыся и стереться, а чога держатыся» (Диты, 12); «[...] дочечка наша охотнише *буде вчытыця*, якъ и твоя Мехася зъ нею *вчытыметця*» (П/Т) (там же, 12); «А я свое *робытему* (П/Т)!» (Сн., 4); «Цильый годъ матерью *зватему* (Т)» (там же, 6); «Та тутъ тебе такъ видвередую, що ты й гадкы *нема-тымеш!* (П)» (там же, 7); «И поты усе *вередуватыму* (Т), ажъ покы купышь ласошывъ» (там же, 8); «Сусиды почують, ще билшь *сміятемутця* (П): скажуть, що ты зовсимъ одуришь» (там же, 8); «Отъ бачъ, и неустану, и непиду зъ хаты, хочъ тутъ що прыйизжи *робытымуть* (П)» (там же, 8); «Винъ хочъ не *лятиме* (П/Т), та мовчачы *сердытемутця* (П/Т), що паска невдаха и що ёму стыдно йи несты межъ люде до церкви на посвященье» (Скарб, 5); «Покынули не-вистку, а самы и за холодну воду *непрыньмутця* (П)» (там же, 5–6).

Колівання в потрактуванні прикладів майбутнього часу спостерігається і в аналізі мови П. Гулака-Артемівського (родом з Черкащини), якій властиві риси середньонаддніпрянської говірки²⁸. О. О. Потебня зредагував і видав кілька текстів цього письменника 1888 р., тобто саме тоді, коли готував до друку друге видання «Из записок по русской грамматике», пор.:

«Що жъ *матемешъ* (П), Ёвграпе, чыныты?» (Гулак, 194); «А щожъ *робытымешъ* (П/Т)? То сказано — вйна! [...] Теперь-то *будемо* Ляхивъ и Турка *чубыть!* (Т)» (там же, 207).

Цікаво, що прикладів уживання синтетичних форм у творах П. Гулака-Артемівського надзвичайно мало. Частково це може бути пов'язано з обмеженою кількістю жанрів, що потрапили до видання за редакцією О. О. Потебні. Ідеться про кілька коротеньких приказок, два прозові тексти («писульки») та чотири байки — з них дві перелицьовані оди Горация. З іншого боку, обмежена кількість синтетичних форм може відбивати реальний розподіл часових форм у рідній говірці автора, хоча й це не певно, бо Гулакові тексти писані суцільною (стилізованою) говірною мовою. Отже, питання поширення синтетичних форм майбутнього часу в цього автора потребують додаткового вивчення.

²⁷ Приклади наводяться за такими виданнями: *Квитка Г. Ф.* Божи диты / Подъ ред. А. А. Потебни.— Х., 1877 (далі скорочено — Диты); *Квитка Г. Ф.* Пархимове сниданья. На пуцання — якъ завязано. Пидбрехачъ / Подъ ред. А. А. Потебни.— Х., 1877 (далі — Сн.); *Квитка Г. Ф.* Отъ тоби и скарбъ / Подъ ред. А. А. Потебни.— Х., 1877 (далі — Скарб). За винятком наголосів, правопис першодруку збережено, зокрема й написання частки *не* з дієсловами.

²⁸ Приклади наводяться за виданням: [А. Потебня]. Сочинения П. П. Артемівського-Гулака // Киевская старина.— 1888.— Т. 21. № 5.— С. 184–208 (далі — Гулак). Правопис, старанно відтворений О. О. Потебнею за першоджерелом, збережено.

Утім, будь-які інтерпретаційні коливання в наведених прикладах з творів, редагованих самим О. О. Потебнею, лише підтверджують *системне коливання* в категоріальному значенні так званих синтетичних форм. Причому це коливання може бути різного діапазону, хоча в жодному разі воно не виходить за межі континууму клітичності, який покриває всю україномовну територію в напрямі, як ми вже зазначали, приблизно з південного заходу через північ на південний схід.

Деінде ми припустили, що в синтетичній словоформі майбутнього часу рефлексі допоміжного дієслова *-му/-меш/-ме* тощо залишилися клітиками, хоча й із різним ступенем синтаксичної автономності в різних українських діалектах. Отже, такі рефлексі не можна ототожнювати із службовими афіксами, навіть якщо вони тяжіють до інфінітива в постпозиції, що спостерігається у південно-східних та частині північних діалектів²⁹. Форми на зразок *см'яти-му-сь*, у яких особово-числовий маркер *му* стоїть перед часткою *сь*, аж ніяк не доводять афіксального статусу *му*. У цьому разі йдеться про рангове розташування (ен)клітик на зразок того, що функціонувало в давніх східнослов'янських діалектах і збереглося частково в архаїчних українських говорах. Скажімо, давньоруські енклітики мали тенденцію до розташування за вісьмома рангами, як-от: *же, ли, бо, ти* (частка), *бы* тощо, зі зв'язками 1-ї і 2-ї особи наприкінці³⁰. Порядок розташування *му-ся(сь)* є, судячи з усього, історично вторинним, що міг поступово усталитися з посиленням граматикалізації допоміжного дієслова у складі зворотів на позначення майбутнього часу з кінця XVI ст.

Побіжно зауважимо, що тенденція до рангового розташування клітик спостерігається й у формах минулого часу з колишнього перфекта, що поширені в південно-західних та волинсько-поліських говорах³¹. Особово-числові маркери-енклітики в таких формах виявляють коливання в розташуванні стосовно зворотної частки. Це стає очевидним при дублюванні особово-числових маркерів, посталих як із форм теперішнього часу давнього допоміжного дієслова *бути*, так і з форм, що, як припустив свого часу О. О. Потебня³², запозичили елемент *x* зі складу умовної частки *бих* (пор. п. *bych*), але не аориста, який на той час уже зник, пор. гуц. *був-јех* 'я був'³³. За браком місця наведемо лише два приклади з гуцульського говору, що засвідчують тенденцію до рангового розташування клітик, яка, однак, не вповні реалізована з огляду на варіантність у розташуванні зворотної частки, пор.: *дививјех си сме* проти *дивевјех-сме-си* 'я дивився'³⁴. Відмінність у написанні наведених форм вельми характерна, бо вона відбиває незначні коливання в рівні граматикалізації клітик, а відтак — відмінність у їхньому ранговому розташуванні.

²⁹ Даниленко А. І. Предикати, відмінки і діатези в українській мові: історичний і типологічний аспекти. — Х., 2003. — С. 401–404.

³⁰ Див.: Зализняк А. А. Древнерусские энклитики. — М., 2008. — С. 28; Критичний огляд цієї праці див. у нашій рецензії, надрукованій у: *Slavic and East European Journal*. — 2009. — Vol. 53 (4). — P. 726–728.

³¹ Атлас української мови : В 3 т. — К., 1988. — Т. 2. — Карта 245.

³² Потебня А. А. Значч. праця. — С. 253–254.

³³ Генеза та поширення таких форм, включаючи чотири відомих дієслова, засвідчених переважно в закарпатських говорах — *заміух, привіух, заплюх, збух* (від *бости* 'бити рогами'), обговорюються в нашій статті: *Danylenko A. «Lota vŷvjuh' , a pjat' varŷšuv' pohubyl'»: a case of auxiliary clitics in Southwest Ukrainian // Studien zur Sprache und Literatur bei den Slawen. Gedenkschrift für George Y. Shevelov aus Anlaß seines 100. Geburtstages / A. Danylenko, S. Vakulenko (eds.). — München, 2010 (у друці).*

³⁴ *Ogonowski E. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. — Lemberg, 1880. — S. 145; Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття // Український діалектологічний збірник. — К., 1928. — Кн. 1. — С. 59.*

Варто зазначити, що термін «граматикалізація» ще не усталився в українському мовознавстві. Утім, сягаючи своїм початком праць А. Мейє, відповідна теорія набула популярності за останні 20 років на Заході, особливо у працях Бернда Гайне, Тані Кутевої, Геннінга Андерсена і Бйорна Вімера, який нещодавно опрацював найповніший перелік наслідків граматикалізації у слов'янських мовах, зокрема й синтетичну форму майбутнього часу в українській мові³⁵. В основі граматикалізації лежить процес втрати лексичним елементом свого речовинного значення і його поступове перетворення на граматичну одиницю (афікс). Цей процес можна визначити за кількома параметрами, як-от: а) уживання певної одиниці в нових контекстах; б) десемантизація, тобто втрата лексичного (речовинного) значення; в) зміни в морфосинтаксичних характеристиках такої одиниці, наприклад: допоміжне дієслово → флексивна клітика → афікс; г) «фонетична ерозія» морфемних стиків³⁶. Яскравим прикладом дії всіх перелічених параметрів може бути формування одного з різновидів майбутнього часу в сербській мові, де модальне дієслово перетворюється на афікс синтетичної словоформи: *хоћу писати* > *писати*=*xћ-y* > *писа*=*ћ-y*³⁷.

Згідно з вітчизняною традицією, на позначення цього процесу використовується інший термін — «лексикалізація»³⁸, який, з огляду на десемантизацію відповідної одиниці (втрату лексичного значення), видається двозначним. Отже, якщо допоміжне дієслово *иму* поступово втрачає своє лексичне значення у межах відповідного часового звороту, то безпосереднім наслідком цього процесу може бути перетворення допоміжного дієслова на те, що його можна називати флексивною клітикою³⁹. Якщо це так, то немає підстав говорити про будь-яке «виділення -м-» зі складу такої клітики, яка функціонує не як особове закінчення, а як особово-числовий маркер (флексивна клітика). Відповідно словоформи типу *писати-му* складаються за аглютинативним зразком, тобто, на відміну від справді синтетичної сербської словоформи *писаћу*, без жодної фузії, або «фонетичної ерозії», на місці посткореневого стику морфем, що суперечить канонічній флексивній словоформі української мови.

Відсутність «ерозії» (фузії) на тлі ареального континууму клітичності свідчить про брак повної граматикалізації допоміжного дієслова у складі часового звороту. Інакше кажучи, допоміжне дієслово ще не перетворилося на службову морфему — чи то «суфікс майбутнього часу», чи то особове закінчення. Через це в українських діалектах рефлексі допоміжного дієслова вживаються як флексивні клітики (проклітики / еноклітики), які на периферії континууму клітичності, а саме в південно-східних говірках, усе більше тяжіють до інфінітива, звідки поява «псевдосинтетичної форми» майбутнього часу.

³⁵ *Wiemer B. Grammaticalization in Slavic Languages // Handbook of Grammaticalization / B. Heine, H. Narrog (eds).— Oxford (у друці).*

³⁶ *Heine B., Kuteva T. Language Contact and Grammatical Change.— Cambridge, 2005.— P. 15.*

³⁷ *Andersen H. Grammaticalization in a speaker-oriented theory of change // Grammatical Change and Linguistic Theory. The Rosendal papers / Th. Eythyrsson (ed).— Amsterdam ; Philadelphia, 2008.— P. 27.*

³⁸ Див.: *Бевзенко С. Знач. праця.— С. 215; Марчило Л. М. Зі спостережень над часовими формами дієслова у пам'ятках XVIII ст. // Проблеми граматики і лексикології української мови.— К., 2006.— Вип. 2.— С. 156. Щоправда, в ранішій праці авторка пише про граматикалізованість окремих елементів в інфінітивних сполученнях, але робить це дуже обережно й обмежує граматикалізацію втратою синтаксичної самостійності (див.: *Марчило Л. М. З історії складних фор майбутнього часу...— С. 23).**

³⁹ Див.: *Danylenko A. Is there any inflectional future in East Slavic? A case of Ukrainian against Romance reopened // Dating dialectal changes in grammatical categories in Indo-European / B. Drinka, E. Dahl et al. (eds).— Amsterdam ; Philadelphia (у друці).*

З типологічного погляду, український синтетичний майбутній час є виявом вторинного аналітизму, що історично поширювався з (південного) заходу через північ на (південний) схід України⁴⁰. Запровадження інновацій на морфо-синтаксичному рівні супроводжувалося поширенням інноваційних рис і на рівні фонетичному. Деінде ми пояснили появу історично вторинного g_2 , а також аффрикат dz_2 і $d\check{z}_2$ у південно-західному наріччі формуванням опозиції за глухістю / дзвінкістю у його діалектах⁴¹. Через це в західнополіських, волинських, наддністрянських, подільських, буковинських та інших південно-західних говірках спостерігається повна нейтралізація приголосних перед шумними (як напруженими, так і ненапруженими), звідки *про[z']ба* та *ду[š]ка*; у більш просунутих із цього погляду південно-західних говірках така нейтралізація зустрічається і на межі слів, пор. *лі[t]* (*лід*). Натомість у південно-східному наріччі, а також у більшості північних говірок наявна лише часткова нейтралізація на зразок *про[z']ба*⁴². Такий розподіл типів нейтралізації свідчить про існування особливої фонологічної системи дзвінкості (phonemic voicing system) в південно-західних говірках, тимчасом як у південно-східних та північних говірках діє фонологічна система напруженості (phonemic protensity). З історичної перспективи властива протоукраїнському консонантизмові опозиція за напруженістю уповні розвинулася спочатку в південно-західних говірках, після чого охопила решту українських діалектів, з-поміж них південно-східні говірки — в останню чергу. Згодом у південно-західному наріччі опозицію за напруженістю заступила новіша опозиція за дзвінкістю / глухістю. Досить прикметно, що поширення цієї вторинної опозиції відбувалося паралельно з розвитком майбутнього починального із допоміжним дієсловом *яти*.

Якщо постання двох типів майбутнього часу — одного з допоміжним дієсловом *бути* та другого з допоміжним дієсловом *яти* — було не випадковим збігом обставин, а наслідком нашарування двох історично паралельних тенденцій, то семантичні відмінності між ними, про які писав свого часу О. О. Потебня, мають підстави з погляду як історії, так і ареалогії. Оскільки розвиток майбутнього починального із флективними клітиками *-му/-меш/-ме* тощо є наслідком дії вторинного аналітизму, немає смислу описувати відповідні форми в термінах синтетизму, особливо на тлі ширшого континууму клітичності, який мав на увазі О. О. Потебня, описуючи рефлекс майбутнього починального в українських говірках.

(Нью Йорк, США)

A. I. DANYLENKO

HOW MUCH SYNTHETIC IS THE UKRAINIAN SYNTHETIC FUTURE TENSE?

The article deals with the question of synthetism of the synthetic future tense from the point of view of its areal distribution and diachronic typology. Premised on O. Potebnja's views, the author proposes to treat the future synthetic tense as the result of secondary analytism spreading historically from Southwest via North to Southeast Ukrainian. The existence of a particular clitic continuum allows the author to view reflexes of the auxiliary verb *-mu/-mesh/-me* and the like as inflectional clitics.

К e y w o r d s: the synthetic future tense, inflectional clitic, clitic continuum, grammaticalization, clitic positioning.

⁴⁰ Даниленко А. Знач. праця.— С. 389–414.

⁴¹ Danylenko A. From G to H and again to G in Ukrainian: between the West European and Byzantine tradition? // Die Welt der Slaven.— 2005.— Vol. 50.— P. 33–56.

⁴² Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови.— 2-е вид.— К., 1966.— С. 180–181, 144.